

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญในการศึกษา

ดินแดนอีสานตั้งแต่สมัยอดีตจนถึงปัจจุบัน *พระพุทธศาสนา* ถือได้ว่ามีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตของผู้คน โดยมีความเชื่อ ความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา พราหมณ์ และผี ซึ่งอัตราของความเคารพนับถือจัดได้ว่ามีความเข้มข้น (คณินนิตย์ จันทบุตร, 2533 : 3) ด้วยสภาพสังคมแบบชนบทที่เรียบง่ายของชาวอีสาน อันเกิดจากสภาพการคมนาคมที่เป็นอุปสรรคในการติดต่อกับโลกภายนอก โดยเฉพาะส่วนกลางคือกรุงเทพฯ ยังผลให้สังคมอีสานมีความเป็นตัวของตัวเองกล่าวคือ ปลอดภัยจากอิทธิพลของราชสำนัก เห็นได้จากการเคารพนับถือผีและพุทธศาสนาที่ผสมกลมกลืนกันอย่างเข้มข้น ดังปรากฏพระอริยสงฆ์ที่ได้รับการเคารพนับถืออยู่เป็นจำนวนมาก เฉกเช่นจังหวัดอุบลราชธานีที่มีตำแหน่งทางภูมิศาสตร์และลักษณะภูมิประเทศที่มีความหลากหลายเป็นที่สุดกว่าบรรดาจังหวัดต่างๆ ในภูมิภาคเดียวกัน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546 : 506) อีกทั้งยังเป็นหัวเมืองสำคัญที่มีบทบาทในฐานะเมืองศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาในภาคอีสานจนได้ชื่อว่าเป็นเมืองนักปราชญ์ นอกจากนี้เมืองอุบลยังมีฐานะเป็นหัวเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์ด้านการเมืองและโดยเฉพาะในด้านการศาสนา ที่มีการศึกษามูลกิจจาโยชน์กันอย่างแพร่หลาย มีสำนักเรียนที่มีชื่อเสียงเป็นศูนย์กลางการจัดการศึกษาตามแบบกรุงเทพฯ ซึ่งแม้แต่ หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ ก็ยังเคยมาศึกษา โดยมีสำนักวัดเวฬุวัน บ้านไผ่ใหญ่ บ้านเคิ่งใหญ่ บ้านหนองหลัก บ้านสร้างถ่อ ซึ่งในแคว้นอีสานทั้ง 15 จังหวัดสมัยโบราณใครต้องการศึกษาหาความรู้ต้องมุ่งเดินทางไปศึกษาตามสำนักดังกล่าว ขณะที่หัวเมืองอีสานอื่นๆ จะล่าหลังในการจัดการศึกษาของพระสงฆ์และทำให้พระสงฆ์ที่ฝึกฝนการศึกษาเล่าเรียน ที่ไม่สามารถเดินทางเข้าไปศึกษาที่กรุงเทพฯ ได้ต้องเดินทางเข้ามาเรียนที่เมืองอุบล ความเจริญรุ่งเรืองทางธรรมได้ส่งผลให้ศิลปกรรมงานช่างเจริญรุ่งเรืองดังมีประจักษ์พยาน เช่นศิลปกรรมทางพุทธศิลป์นั้น และเห็นได้จากมีพระพุทธรูปขนาดใหญ่สวยงามและโบสถ์วิหารที่มีฝีมือช่างสูงกว่าแห่งอื่น ๆ เป็นจำนวนมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546 : 562) ซึ่งสามารถแบ่งพัฒนาการของพระพุทธศาสนาในสมัยตั้งเมืองอุบลราชธานีเป็น 3 ยุค ได้แก่ 1) *ยุครับวัฒนธรรมล้านช้าง (ครองลาว)* 2) *ยุครับวัฒนธรรมกรุงเทพฯ (ครองไทย)* และ 3) *ยุคการเข้ามาของธรรมยุติกนิกาย (ครองมอญ)* (คณินนิตย์ จันทบุตร, 2533 : 9) โดยปัจจัยแห่งพัฒนาการดังกล่าว มีผลต่อการเมืองการปกครองทั้งทางโลกและทางธรรม โดยเฉพาะทางศาสนาดังกรณีของศิลปกรรมงานช่างของเมืองอุบลฯ จนก่อเกิดรูปแบบที่หลากหลาย งานช่างด้านพุทธหัตถศิลป์ต่างๆ

ถูกสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อแสดงออกซึ่งความศรัทธาที่มีต่อพระพุทธศาสนา ในรูปแบบทางศิลปะ ทั้งในแบบพื้นบ้านพื้นเมืองซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่ได้รับการสั่งสมถ่ายทอดและพัฒนาจากประสบการณ์ความสามารถของชาวบ้านจากอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่ในตนเองและธรรมชาติแวดล้อมมาเป็นแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์ ผสมผสานกับศิลปวัฒนธรรมดั้งเดิม และบรรดางานช่างพุทธศิลป์ ที่โดดเด่นที่สุดแห่งหนึ่งในภาคอีสาน จนเป็นที่ประจักษ์ อาทิเช่น ธรรมาสันสีสิงห์เทิน วัดศรีนวลแสงสว่างอารมณ์ ซึ่งเป็นที่รู้จักไปทั่วประเทศ แต่ในสภาวะการณ์ปัจจุบันภูมิปัญญาในเชิงช่างเหล่านี้ได้ถูกอิทธิพลจากวัฒนธรรมกระแสหลักของภาคกลาง เข้ามาครอบงำรูปแบบทางศิลปะแขนงต่างๆ รวมถึงพุทธหัตถศิลป์ประเภทอื่นๆ ด้วยมูลเหตุของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอันเกิดจาก (1) อิทธิพลทางการปกครองจากส่วนกลาง และ (2) อิทธิพลจากพระสงฆ์ที่ได้เข้าศึกษาพระปริยัติธรรมจากกรุงเทพฯ ทำให้เกิดการลอกเลียนทางวัฒนธรรมโดยมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางแห่งกรอบแนวคิดมาตรฐาน

นอกจากทั้งสองสาเหตุนี้แล้วยังมีสาเหตุแห่งความหายนะทางศิลปหัตถกรรม ตลอดจนงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอื่นๆ อีกเช่น ความไม่เข้าใจใน “ภูมิปัญญาเชิงช่างพื้นบ้าน” และการประเมินคุณค่าความงามทางศิลปะ โดยอิงมาตรฐานจากวัฒนธรรมศูนย์กลาง ทำให้เกิดลัทธิเอาอย่างเนื่องจากความละอายภูมิปัญญาดั้งเดิมและเกิดปมค้อยในทางวัฒนธรรม (วิโรฒ ศรีสุโร, 2536 : 425) ส่วนด้านการอนุรักษ์และสงวนรักษาซึ่งกำลังประสบปัญหาดังตัวอย่างของร้านสังฆภัณฑ์ ที่นำเข้าพุทธศิลป์เชิงพาณิชย์และการรื้อทำลาย สิมหรือศาสนาคารอื่นๆ ภายในวัดและสร้างใหม่ด้วยรูปแบบลักษณะอย่างศิลปะของวัฒนธรรมหลวงเข้ามาเผยแพร่หรือที่เรียกว่า “ศิลปะสำเร็จรูป” ซึ่งเน้นที่ปริมาณอีกทั้งมีรูปแบบซ้ำๆ กันโดยทั้งหมดทำให้พุทธศิลป์พื้นบ้านอีสานขาด “อัตลักษณ์ของความเป็นท้องถิ่น” ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นค่อยๆ ล่มสลายเสื่อมสูญ ขาดรากเหง้าทางจิตวิญญาณในเชิงช่าง อีกทั้งสาเหตุหนึ่งของช่วงที่ผ่านมา ศิลปะงานช่าง โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาได้เกิดการซบเซาหายเป็นอันมาก ทั้งจากการเสื่อมคุณภาพของวัสดุที่มีอยู่เป็นธรรมดาตามธรรมชาติ อีกทั้งบางส่วนได้ถูกโจรกรรมโดยฝีมือมนุษย์ นอกจากนี้ยังมีอีกประเด็นหนึ่งที่เป็นการอนุรักษ์ในเชิงพาณิชย์อย่างไม่เหมาะสมอย่างกรณีที่โรงแรม ร้านอาหาร และสปา ได้นำรูปแบบองค์ประกอบต่าง ๆ ในงานสถาปัตยกรรมทางศาสนสถานหรืองานพุทธหัตถศิลป์มาใช้ประดับตกแต่งสถานที่ เช่น มีการลอกเลียนรูปแบบอาคารแบบวิหาร เจดีย์ หรือหีบพระธรรม ตุ๊กกระด้าง สัตว์กัณฑ์ ซึ่งใช้บูชา ได้ถูกนำมาใช้ผิดฐานานุกรมและฐานานุศักดิ์ เช่น นำเอาธรรมาสันสีมาประดับสวน ทั้งหมดนี้เป็นเพียงตัวอย่างบางส่วนของ การอนุรักษ์แบบขาดความเข้าใจในกาลเทศะสำหรับภาคอีสานของประเทศไทย ศาสนาคารพื้นถิ่นหรืองานพุทธหัตถศิลป์อื่น ๆ ได้ถูกรื้อทำลายเป็นจำนวนมากบ้างก็ถูกโจรกรรมหรือสร้างขึ้นใหม่ด้วยรูปแบบศิลปะแบบวัฒนธรรมหลวง ทั้งหมด

นี้ล้วนเป็นสาเหตุที่สำคัญต่อการเสื่อมและสูญเสียมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีคุณค่าเหล่านั้นในที่สุด ด้วยมูลเหตุเหล่านี้จึงมีความจำเป็นอย่างเร่งด่วนที่ต้องมีการศึกษาเพื่ออนุรักษ์และพัฒนางานวิชาการด้านพุทธหัตถศิลป์อีสาน โดยในขั้นแรก ควรจักได้มีการศึกษารวบรวมและวิเคราะห์ในประเด็นต่าง ๆ เช่นที่มา ประโยชน์การใช้สอย ตลอดจนคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนาภาคอีสาน

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องพบว่า ยังมีผลงานการศึกษาด้านนี้อยู่ในจำนวนน้อย โดยเฉพาะมิติความหมายการศึกษาในเชิงสังคมวัฒนธรรม และโดยเฉพาะพื้นที่ของจังหวัดอุบลราชธานีซึ่งเป็นศูนย์กลางด้านการศึกษาที่สำคัญของภาคอีสาน พบว่าหัวข้อการวิจัยในสาขาของภาคอีสานส่วนใหญ่จะมุ่งเน้นการวิจัยด้านพุทธศิลป์ประเภท พระพุทธรูปไม้ หรือ ธรรมาสัน เป็นส่วนใหญ่ดังปรากฏอยู่ 4 ผลงานการวิจัย ประกอบด้วย การศึกษาของ วรายุทธ จันทร์มูล ได้ศึกษา **ธรรมาสันที่พบในจังหวัดมหาสารคาม** โดยศึกษาวิเคราะห์ด้านรูปแบบเอกลักษณ์จากธรรมาสันจำนวน 9 หลังของจังหวัดมหาสารคาม และ ปิยะศักดิ์ ปักโคพานัง มุ่งเน้นศึกษาเป็นกรณีเฉพาะเช่น **ธรรมาสันลึงห์เทินของวัดศรีนวลแสงสว่างอารมณ์ของจังหวัดอุบลฯ** เพียงวัดเดียว โดยมุ่งประเด็นไปทางประวัติศาสตร์ศิลป์ และ พิทักษ์ น้อยวังคลังและคณะ ได้ศึกษารูปแบบและคติความเชื่อเกี่ยวกับธรรมาสันสองฝั่งโขง (ซึ่งมีวัดในเขตจังหวัดอุบลฯ เป็นกรณีศึกษาอยู่ 21 วัด ซึ่งถือได้ว่ากลุ่มประชากรที่อยู่ในระดับปานกลาง แต่เนื่องด้วยเป็นโครงการที่มีขอบเขตการศึกษากว้างมาก โดยกินพื้นที่ 6 จังหวัดของเขตจังหวัดที่ติดริมแม่น้ำโขงของฝั่งไทย และสุดท้ายเป็นการศึกษาของ นิยม วงศ์พงษ์คำ และสิทธิศักดิ์ จำปาแดง ซึ่งเป็นการศึกษาในภาพรวม ธรรมาสันของอีสาน โดยมีการนำมาเปรียบเทียบกับ สปป.ลาว (เวียงจันทน์) ซึ่งกลุ่มประชากรในอีสาน โดยเฉพาะจังหวัดอุบลฯ ยังมีจำนวนน้อย เนื่องจากขอบเขตการศึกษากว้างและเป็นการศึกษาในภาพใหญ่เช่นเดียวกับงานของ พิทักษ์ น้อยวังคลังและคณะ นอกจากนี้ยังมีการศึกษาในภาพกว้างของงานพุทธหัตถศิลป์อีสานจากหนังสือที่ชื่อว่า **วิญญูณไม้แกะสลักอีสาน** ที่แต่งโดยเน่งน้อย ปัญจพรรค และสมชาย ฅ นครพนม ซึ่งเป็นการศึกษาพุทธศิลป์ที่มุ่งเน้นในภาพกว้าง ทั้งขอบพื้นที่และประเด็นเนื้อหาการศึกษาโดยกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ เป็นศิลปวัตถุที่อยู่ตามพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น โดยเฉพาะส่วนราชการเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงต้องการสร้างความแตกต่าง ที่ประเด็นการศึกษางานช่างพุทธหัตถศิลป์ที่หลากหลายและวิเคราะห์ในรายละเอียดทั้งในเชิงช่างและมิติทางสังคมวัฒนธรรม โดยกำหนดศิลปวัตถุที่มุ่งเน้นศึกษา เช่น (1)ธรรมาสัน (2) ฮางสด, โองสด (3) ฮาวใต้เทียน (4)ขันวางคัมภีร์ (5) เรือนพระพุทธรูป โดยมีจำนวนกลุ่มประชากรที่มีจำนวนที่เหมาะสมกับการศึกษาในแบบเจาะลึกเป็นกรณีพิเศษ และมุ่งเน้นเฉพาะจังหวัดอุบลราชธานีเป็นหลัก โดยเฉพาะมุ่งเน้นการลงพื้นที่สำรวจภาคสนามตามวัดต่างๆ ที่ยังไม่มีการค้าพบหรือเป็นที่รู้จักที่อยู่ตามชายขอบชนบท เพื่อค้นหาอัต

ลักษณะเฉพาะถิ่น ซึ่งจะสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการศึกษาในเชิงอนุรักษ์ กับบริบทเฉพาะพื้นที่ของเมืองที่เป็นศูนย์กลางทางศาสนาของภาคอีสานเฉกเช่นจังหวัดอุบลราชธานี (ซึ่งในการศึกษานี้จะใช้ชื่อแทนว่า *เมืองอุบล* อันเป็นการอธิบายภาพแทนงานช่างแห่งอดีตสมัย)

1.2 วัตถุประสงค์การศึกษา

1.2.1 เพื่อค้นหาเอกลักษณ์ด้านรูปแบบในเชิงช่างทั้ง ส่วนประดับตกแต่งตลอดจนผลสัมฤทธิ์ทางสุนทรียภาพทางศิลปะและประโยชน์ใช้สอย

1.2.2 ค้นหาตีความหมายแห่งสัญลักษณ์และคติความเชื่ออันเกี่ยวเนื่องกับงานช่างพุทธหัตถศิลป์ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสังคมวัฒนธรรมพื้นถิ่นที่เป็นกรณีศึกษาร่วมถึงเชื่อมโยงกับพื้นที่อื่นๆที่ร่วมวัฒนธรรมเดียวกัน

1.2.3 เพื่อขยายฐานองค์ความรู้ทางวิชาการด้านการอนุรักษ์สืบสานศิลปะงานช่างพื้นบ้านประเภทพุทธหัตถศิลป์

1.3 ระเบียบวิธีวิจัย

1.3.1 การศึกษาข้อมูลภาคเอกสารทั้งข้อมูลขั้นต้นหรือปฐมภูมิและทุติยภูมิ

1.3.2 การเก็บข้อมูลภาคสนาม ได้แก่

- *การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ* ที่มีความเชี่ยวชาญทั้งในสาขาวิชาการและผู้รู้ในท้องถิ่น
- *การสำรวจภาคสนาม* แบ่งเป็นการบันทึกข้อมูลต่างๆ ด้วยภาพถ่ายและการเขียนด้วยลายเส้นใช้วิธีการสำรวจวัดต่างๆ กว่า 80 วัด ใน 14 อำเภอของเมืองอุบลโดยใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างและพิจารณาคัดเลือกจนได้จำนวนที่เหมาะสมนำมาจัดกลุ่มศึกษาวิเคราะห์ตามกรอบประเด็นที่ได้ตั้งไว้

1.3.3 จัดหมวดหมู่และวิเคราะห์รูปแบบทางศิลปะแบบไตรภาค คือ ส่วนฐาน ส่วนตัวเรือน ส่วนยอด รวมถึงการวิเคราะห์การตกแต่งและคติสัญลักษณ์ต่าง ๆ แบบไตรภาค เช่นเดียวกัน

1.3.4 สรุปลงและเสนอผลการศึกษาโดยใช้ภาพประกอบแบบพรรณนาวิเคราะห์

1.4 ขอบเขตการศึกษา

1.4.1 ขอบเขตประเด็นเนื้อหา มุ่งเน้นศึกษาวิเคราะห์เฉพาะงานช่างพุทธหัตถศิลป์ ซึ่งประกอบด้วย

- 1) ธรรมเนียม
- 2) ฮางสด, โองสด
- 3) ฮาวได้เทียบ
- 4) ชั้นวางคัมภีร์
- 5) เรือนพระพุทธรูป

โดยเฉพาะมิติด้านรูปแบบตลอดจนสุนทรียศาสตร์ด้านความงามทางศิลปะกับพัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนถึงคติความเชื่อโดยทำการศึกษาวิเคราะห์ แบบ *ไตรภาค* คือส่วนฐาน ส่วนตัวเรือน ส่วนยอด

1.4.2 ขอบเขตด้านพื้นที่ ใช้วิธีการสุ่มตัวอย่าง และคัดเลือกวัดในเขตอำเภอเมืองและในอำเภอรอบนอกของจังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งประกอบด้วย อำเภอต่าง ๆ จำนวน 14 อำเภอ ได้แก่

- (1) อำเภอเมือง (2) อำเภวารินชำราบ (3) อำเภอเมืองใน (4) อำเภอม่วงสามสิบ
- (5) อำเภอเหล่าเสือโก้ก (6) อำเภอพิบูลมังสาหาร (7) อำเภอตระการพืชผล (8) อำเภอดอนมดแดง
- (9) อำเภอสว่างวีระวงศ์ (10) อำเภอโขงเจียม (11) อำเภอเขมราฐ (12) อำเภอตาลสุม (13) อำเภอกุดข้าวปุ้น (14) อำเภอบุญศรี โดยการคัดเลือกและมุ่งเน้นเฉพาะวัด ที่ปรากฏหลักฐานว่ามีพุทธหัตถศิลป์ที่มีคุณค่าทางศิลปะทั้งแบบพื้นบ้านพื้นเมืองและอยู่ในสภาพที่สามารถนำมาศึกษาได้เป็นสำคัญ

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากงานวิจัย

1.5.1 ทราบถึงเอกลักษณ์งานช่างพุทธหัตถศิลป์ของเมืองอุบลฯ รวมถึงปัจจัยตัวแปรที่มีผลต่อรูปแบบทางศิลปะทางวัฒนธรรมความเชื่อ

1.5.2 ทราบถึงนัยยะความหมายที่ปรากฏอยู่ในรูปประยลวดลายสัตว์สัญลักษณ์ต่าง ๆ ในงานพุทธหัตถศิลป์ที่เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมความเชื่อท้องถิ่นอื่นๆที่ร่วมวัฒนธรรมเดียวกัน

1.5.3 สร้างองค์ความรู้ท้องถิ่นในกลุ่มสาขาทางมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะศิลปะงานช่างพุทธหัตถศิลป์ในกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว

1.6 นิยามศัพท์

เพื่อให้เข้าใจความหมายเป็นอย่างเดียวกันในการทำการศึกษา ผู้วิจัยจึงได้นิยามศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา ดังต่อไปนี้

1.5.1 พุทธหัตถศิลป์ หมายถึงของใช้งานช่างที่เกี่ยวข้องในพุทธพิธีแห่งพระพุทธศาสนา

1.5.2 ธรรมเนียม หมายถึง สถาปัตยกรรมผลิตภัณฑ์ของใช้ ที่มีประโยชน์ใช้สอยสำหรับเป็นที่นั่งของพระภิกษุสงฆ์ในการประกอบศาสนกิจพิธี โดยมีทั้งแบบเดี่ยกล้ายเก้าอี้ที่นั่งและมีการทำพนักพิงหลังรวมถึงรูปแบบที่มีการตกแต่งเป็นหอสถูปามีเครื่องยอด

1.5.3 ฮางสด, โองสด หมายถึง ไม้ขุดเป็นร่องสำหรับรองน้ำเป็นรางยาว นิยมทำเป็นรูปทรงพญานาค ที่ใช้เป็นรางน้ำในการสรงน้ำพระสงฆ์และพระพุทธรูป มีการทำฐานเป็นขาสิงค์และขาจับตัวรางโดยมีการจำหลักรูปลายแบบนาคาคติ

1.5.4 ฮาวใต้เทียน หมายถึง ราวเทียนรองเทียนสำหรับเป็นที่วางเทียนบูชา รวมถึงถูกใช้ประดับตกแต่งและให้แสงสว่างในขณะประกอบพุทธพิธีตามศาสนาการ

1.5.5 กาสะเขีย, ขาเขีย, ขาสะเขีย หรือกาะเขีย และขันกะเขีย หมายถึง ศิลปวัตถุที่ใช้เป็นที่วางคัมภีร์ไบเบิล ซึ่งมีขนาดเล็ก มีลักษณะขาที่ไขว้กันหรือมีลักษณะอย่างแผงชั้นกระได

1.5.6 เรือนพระพุทธรูป หมายถึง พุทธศิลป์อย่างรูปจำลององค์พระประติมากรรมพระพุทธรเจ้า โดยมีองค์ประกอบตัวเรือนอย่างหนึ่งอย่างใดที่มีความหมายในการส่งเสริม รูปเคารพอันเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรองค์